

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ - ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ - ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ - ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ - ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ - ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ - ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Με αφορμή τη βιβλιοκριτική του Χ. Εξερτζόγλου για το βιβλίο του Δ. Μιχαλόπουλου, *Ο Εθνικός Διχασμός, η άλλη διάσταση*

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΩΤΗ

Αθήνα, 4 Μαΐου 1998

Κύριοι,
Με έκπληξη διάβασα στο τελευταίο τεύχος του περιοδικού σας, στην κριτική του κ. Χ. Εξερτζόγλου για το βιβλίο του Δ. Μιχαλόπουλου *Ο Εθνικός Διχασμός. Η άλλη διάσταση*, ότι το βασικό σημείο του ερμηνευτικού πλαισίου που προτείνει ο δεύτερος, μια αναφορά στον Γίβωνα είναι ανακριβής και ανεπαρκής. Το βιβλίο του Δ. Μιχαλόπουλου το έχω διαβάσει και έχει προκαλέσει το ζωηρό ενδιαφέρον μου. Επειδή λοιπόν δεν μου έχει δώσει την εντύπωση επιστημονικής αυθαιρεσίας ή προχειρότητας, αναζήτησα την αναφορά: Η αναφορά αυτή στον Γίβωνα είναι ακριβής και –κατά τη γνώμη μου– επαρκής. Επιφυλάσσομαι να εκφράσω την άποψή μου για τα πολλά και σπουδαία που θίγει στην κριτική του ο κ. Χ. Εξερτζόγλου. Όμως, επειδή πέρα από το ερμηνευτικό του πλαίσιο –κατά πώς υποστηρίζει ο κ. Χ. Εξερτζόγλου– το βιβλίο του Δ. Μιχαλόπουλου αποτελεί μελέτη σύγχρονης ιστορίας και επ’ αυτού δικαιούμαι να εκφράσω από τώρα τη γνώμη μου. Στη μελέτη αυτή λοιπόν:

- Δίνεται ωραία, ικανοποιητική ερμηνεία του ζητήματος της Θεσσαλονίκης για το οποίο η κοινή γνώμη της χώρας μας δεν μπορεί να καταλάβει πώς δημιουργήθηκε και πώς συντηρείται.
- Δίνεται πλήρης ερμηνεία του επεισοδίου των Goeben και Breslau, που, όπως γνωρίζουν όσοι ασχολούνται με τη σύγχρονη ιστορία, έχει από καιρό προκαλέσει αμηχανία στη βενιζελική παράταξη.
- Δίνεται πληρέστερη εικόνα της παρουσίας και δράσης του Όθωνα και του Κωνσταντίνου Α΄, οι οποίοι διαφοροποιούνται από τους άλλους βασιλείς.
- Αρχίζει η εικόνα του Ι. Μεταξά να παίρνει διαστάσεις άγνωστες έως σήμερα.

Με τιμή
Τζάνος Κοκκίνης

Υστερόγραφο: Θα σας ήμουν υποχρεωμένος αν δημοσιεύατε την επιστολή μου αυτή.

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΔΕΥΤΕΡΗ

Αθήνα, 10 Μαΐου 1998

Θέμα: ...Αυτά δεν μπορούν να λέγονται γιατί δεν πρέπει να λέγονται. Κριτική στην κριτική του βιβλίου του Δ. Μιχαλόπουλου για τον Εθνικό Διχασμό.

Κύριοι,
Στο τεύχος 66/98 του περιοδικού σας δημοσιεύεται βιβλιοκρισία του κ. Χ. Εξερτζόγλου, που αναφέρεται στο βιβλίο του Δ. Μιχαλόπουλου, *Ο Εθνικός Διχασμός. Η άλλη διάσταση*. Ευθύς εξαρχής επιχειρείται στο κείμενο του κ. Χ. Εξερτζόγλου η αμφισβήτηση της μεθόδου του Δ. Μιχαλόπουλου, η οποία συνίσταται στην επισημάνση της επίδρασης θρησκευτικών αντιλήψεων στη διαμόρφωση της πολιτικής δράσης· άρα ο κ. Χ. Εξερτζόγλου εμφανίζεται να αγνοεί ολόκληρη γόνιμη Σχολή σκέψης και συγγραφικής δραστηριότητας, στους εκπροσώπους της οποίας συγκαταλέγονται, εκτός από τον Άρνολντ Τόυνμπεττ βέβαια, ο Τόμας Μακώλεϋ αλλά και ο κοινωνιολόγος Μαξ Βέμπερ. Πάντως, κομβικό σημείο της επιχειρηματολογίας του κ. Χ. Εξερ-

τζόγλου είναι η κατηγορηματική διαβεβαίωσή του πως η «αναφορά» του Δ. Μιχαλόπουλου στον Γίβωνα σχετικώς με την αποδοχή ή μη της αθανασίας της ψυχής από τους Ιουδαίους «όχι μόνο δεν είναι επαρκής αλλά είναι και ανακριβής». Η παραπομπή –ή έστω «αναφορά»– στον Γίβωνα είναι ακριβής· επιπλέον είναι και επαρκής, διότι αυτός είναι ένας από τους μεγάλους ιστορικούς της Νεότερης περιόδου, ο οποίος έλαβε υπόψη, κατά την ερμηνεία ιστορικών φαινομένων, θρησκευτικούς παράγοντες. Τέλος, δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί φιλικός προς τον Χριστιανισμό. Πράγματι, ο Μωσαϊκός Νόμος αποτελεί τον συνεκτικό κρίκο των κατά καιρούς και τόπους Εβραίων, τα μεταξύ των οποίων ρήγματα είναι βαθύτερα από όσο νομίζει ο μέσος «εθνικός». Στον Μωσαϊκό Νόμο λοιπόν δεν γίνεται μνεία της αθανασίας της ψυχής και η έλλειψη αυτή γενικώς συμβαδίζει με την όλη βιβλική θεώρηση του ανθρώπου. Εξ ου και οι –ας τους πούμε έτσι– «ορθόδοξοι» Σαδδουκαίοι, οι οποίοι διαμόρφωσαν τη στάση του Συνεδρίου κατά τους χρόνους του Χριστού, «ευσεβώς» την απέρριπταν. Όπως όλοι γνωρίζουν εξ άλλου, το έτος 70 μ.Χ., τα Ιεροσόλυμα καταστράφηκαν από τους Ρωμαίους και ο Ναός κάηκε. Από τότε οι Εβραίοι δεν έχουν ούτε ναό ούτε, ουσιαστικώς, ιερατείο: η συναγωγή δεν είναι ισοδύναμη της χριστιανικής εκκλησίας ούτε ο ραββίνος ισοδύναμος του Χριστιανικού ιερέα. Επιπλέον, η σκέψη τους πήρε ακόμη περισσότερο τη μορφή θάλασσας ερμηνευτικών προσεγγίσεων του Νόμου, θάλασσας γεμάτης αντιφάσεις. Αν μέσα στη θάλασσα αυτή, σε ορισμένα ρεύματα, η αθανασία της ψυχής «έγινε αντικείμενο ιδιαίτερης επεξεργασίας από πολλούς Εβραίους θεολόγους της ταλμουδικής και της καβαλικής παράδοσης», τότε δεν σημαίνει πως ενσωματώθηκε στον πυρήνα της εβραϊκής πίστης. Είναι άλλωστε παράλογο να θεωρήσει κανείς ότι το σύνολο του εβραϊκού κόσμου γνωρίζει και αποδέχεται ό,τι περιέχεται στα Ταλμούδ και την Καββάλα και αλλοίμονο αν το θεωρήσει! Σε τελική πάντως ανάλυση, απορίας άξιον είναι τι χαρακτηρίζει ο κ. Χ. Εξερτζόγλου «πρώιμα εβραϊκά κείμενα». Προφανώς αναφέρεται στην Πεντάτευχο, δηλαδή το κατά τους Εβραίους κατ’ εξοχήν θεόπνευστο κείμενο, το καθ’ εαυτό βιβλίο του Νόμου (Thora). Αν είναι κανείς Εβραίος, θα ήταν τελείως δικαιολογημένος να θεωρήσει τον κ. Χ. Εξερτζόγλου ιερόσυλο. Επειδή δεν είμαι όμως, αρκούμαι να επισημάνω αυτήν την περίεργη ανακριβείά του. Δεύτερο σημείο της επιχειρηματολογίας του κ. Χ. Εξερτζόγλου είναι η έκπληξή του για την ένταξη, από τον Δ. Μιχαλόπουλο, στην ατλαντική κοινότητα του «σκληρού πυρήνα» των καθολικών χωρών, όπως η Γαλλία, η Ιταλία, η Πορτογαλία και η Ισπανία. Εδώ πρόκειται σαφώς για άγνοια. Κατά τις αρχές του 20ού αιώνα πράγματι η Εκκλησία ήταν ουσιαστικώς εν διωγμώ στη Γαλλία. Στην Ιταλία, ο Πάπας, σε ρήξη με το κράτος, είχε αυτοβούλως εγκλειστεί στο Βατικανό και, κατά τις παραμονές του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου αλλά και στη διάρκεια του, είχε θεωρηθεί ύποπτος συμπάθειας προς τους Αυστριακούς. Όσοι έχουν ασχοληθεί, στοιχειωδώς έστω, με την ευρωπαϊκή ιστορία, γνωρίζουν ότι η εξωτερική πολιτική της Πορτογαλίας είναι σταθερά ευθυγραμμισμένη με εκείνη της Αγγλίας. Η χώρα αυτή άλλωστε, μετά την κατά το 1910 κατάλυση της μοναρχίας λόγω της δράσης των τεκτονικών στοών κυρίως, είχε γίνει πεδίο διένεξης πολιτικού κόσμου και Εκκλησίας (αν υποθεθεί βέβαια, ότι αυτό δεν συνέβαινε και πρωτύτερα)· οι «μάζες» βέβαια υποστήριζαν τη δεύτερη. Στην Ισπανία, τέλος, η αμφισβήτηση της παραδοσιακής μορφής της χώρας ήταν οξεία, ισχυρή και δεν εντοπιζόταν αποκλειστικώς στα πολιτικά σχήματα όπου κανείς θα περίμενε να τη βρει. Οι γύρω από τον Φράνκο διαμάχες κατά τα έτη 1936-1939 μπορούν να δώσουν αμυδρή έστω εικόνα της κατάστασης αυτής, αλλά και να ερμηνεύσουν ορισμένα από όσα στη συνέχεια έγιναν. Συνεπώς οι χώρες αυτές δεν ήταν ο «σκληρός αγώνας» του Καθολικισμού: απλώς ήταν χώρες με καθολικό πληθυσμό, αν και τούτο ακόμα, ειδικά όσον αφορά στη Γαλλία, πρέπει να γίνει δεκτό με σκεπτικισμό. Επειδή δε ο λόγος γίνεται περί Γαλλίας,

οφείλω να επισημάνω ότι η χώρα αυτή, κατά τον Τριακονταετή πόλεμο, ύστατη φάση των θρησκευτικών συγκρούσεων στην Ευρώπη, δεν συντάχθηκε με τους Καθολικούς αλλά με τους Διαμαρτυρομένους. Κατά τρίτο λόγο, εντύπωση προκαλεί η διατύπωση του κ. Χ. Εξερτζόγλου ότι «πράγματι ο Βογομιλισμός απέκτησε επιρροή σε ολαβικές κοινότητες του βαλκανικού χώρου, αλλά τούτο δεν συνεπάγεται ότι οι Βούλγαροι υπήρξαν Βογόμιοι στο σύνολό τους», εφόσον αυτή δικαιώνει τον Δ. Μιχαλόπουλο, διότι αυτός απλώς γράφει ότι ο βουλγαρικός λαός «στράφηκε προς τον Βογομιλισμό» (σελ. 49). Πρέπει όμως εδώ να τονιστεί ότι Βούλγαροι επιστήμονες είναι κατηγορηματικότεροι από τον Δ. Μιχαλόπουλο, διότι θεωρούν τον Βογομιλισμό έκφραση δυσαρέσκειας του βουλγαρικού λαού και προβάλλουν τον χαρακτηρισμό του ως «βουλγαρικής θεωρίας· επιπλέον χαρακτηρίζουν συνολικώς τη στάση των Βουλγάρων σε σημαντικά θρησκευτικά θέματα ως προδορμική της θρησκευτικής Μεταρρύθμισης στην Ευρώπη (Vera Mutafciøva και Nikolai Todorov, *Le passé de la Bulgarie*, Σόφια 1969, σελ. 26 και 29). Για να μην περιοριστούμε όμως στους Βουλγάρους και τους Βουλγάρους επιστήμονες, σκόπιμο είναι να αναφερθεί εδώ η διαβεβαίωση του Τόμας Μακώλεϋ, όχι φίλου της Καθολικής Εκκλησίας βέβαια, ότι είναι φυσική η συμπάθεια κάθε Διαμαρτυρομένου προς τους Λολλάρδους, τους οπαδούς δηλαδή του Ουίκλιφ στην Αγγλία, και τους Αλβιγηνούς (Μακώλεϋ, *Ιστορία της Αγγλίας*, Αθήνα 1897, τόμος Α΄, σελ. 52). Επιπλέον, απορώ με τη στάση του κ. Χ. Εξερτζόγλου, που αποδίδει στον Δ. Μιχαλόπουλο «αυθαίρετη διατύπωση (sic) συγγένειας (συνεννόησης) προτεσταντισμού-ιουδαϊσμού με βάση την αναλογία του δόγματός του προορισμού». Ο Δ. Μιχαλόπουλος (σελ. 43) δεν μιλάει για Προτεσταντισμό αλλά για Καλβινισμό, ούτε χρησιμοποιεί τη λέξη «συγγενεύει», αλλά θυμίζει. Επιπλέον, δεν λέει ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι κυρίαρχοι οι Λουθηρανοί αλλά ότι καλβινιστικές δοξασίες «επηρέασαν βαθύτατα» τους ιθύνοντες (σελ. 43). Στον Καλβινισμό πράγματι η επιτυχία σε αυτόν τον κόσμο θεωρεί πρόκριμα της σωτηρίας στον άλλον· και κυρίως στις Η.Π.Α. αυτό το πρόκριμα αποτιμάται χρηματικώς. Είναι εύλογο λοιπόν όσοι ασπάζονται κλάδους του Καλβινισμού να επιδίδονται –μετά πάθους– σε χρηματοφόρες εργασίες και να θεωρούν την επιτυχία τους, που φυσικά αποδίδουν κατά βάση στο θρησκευτικό κλίμα μέσα στο οποίο πλήρως ή μερικώς ζουν, ένδειξη τελικής σωτηρίας. Πάντως, τα σχετικά με την αντιμετώπιση των Εβραίων από τους Προτεστάντες (Καλβινιστές) των Η.Π.Α., ο Δ. Μιχαλόπουλος φαίνεται ότι τα άντλησε κυρίως από το βιβλίο του Peter Grose, *Israel in the Mind of America* (Ο Ισραήλ στο πνεύμα της Αμερικής), Νέα Υόρκη 1983, στο οποίο γνωρίζω ότι το 1984 απονεμήθηκε το Βραβείο Εθνικού Ιουδαϊκού Βιβλίου. Ό,τι προσωπικώς με εντυπωσίασε στο έργο αυτό είναι τα ρήγματα που κατά καιρούς παρουσιάζονται μεταξύ τμημάτων του εβραϊκού κόσμου. Η λέξη *K/KE* π.χ. (στα ελληνικά αμετάφραστη) δεν εφευρέθηκε από Χριστιανούς αλλά από Εβραίους σε βάρος άλλων Εβραίων (σελ. 32). Παρακάτω συνοπτικώς εξετάζω άλλες παραλείψεις και άλλα σφάλματα του κ. Χ. Εξερτζόγλου. Ο Δ. Μιχαλόπουλος χρησιμοποιεί τον όρο «υποχθόνιο ρεύμα» και όχι «καταχθόνιο»· η λέξη «υποχθόνιος» μία και μόνο σημασία έχει, σημαίνει «υπόγειος». Πώς ήταν άλλωστε δυνατό, μετά τη λήξη των Παγκόσμιων Πολέμων η Βουλγαρία να περιμένει προνομιακή μεταχείριση, εφόσον τελικώς είχε συνταχθεί με τη Γερμανία; Αξίζει πάντως να τονιστεί εδώ ότι το 1919 οι Αμερικανοί δεν ήταν και τόσο πρόθυμοι να επιβάλουν κυρώσεις στην ηττημένη Βουλγαρία, ότι η ενσωμάτωση της Δυτικής Θράκης στην Ελλάδα δεν υπήρξε ακώλυτη καθώς και ότι, μετά το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου ειδικά, οι συνοριακές ρυθμίσεις που, σε βάρος της Βουλγαρίας πάντα, είχε ζητήσει η Ελλάδα, δεν έγιναν. Τέλος, οι προεκτάσεις που δίνονται από τον κ. Χ. Εξερτζόγλου στις υποθέσεις που διατυπώνει ο Δ. Μιχαλόπουλος αναφορικών με το όλο θέμα του Βάλτερ Ρατενάου συνιστούν αφετηρία συνειρμών που δεν έχουν θέση σε κείμενο επιστημονικών αξιώσεων. Η επιστημονική έρευνα είναι επιστημονική έρευνα και η

παρεμβολή φραγμών σε αυτή είναι τουλάχιστον αχαρακτήριστη. Ο κ. Χ. Εξερτζόγλου π.χ. σε άρθρο του σχετικό με το «προνομιακό» ζήτημα (του Οικουμενικού Πατριαρχείου) γράφει ότι πολλές από τις αιτιάσεις που κατά το 1883 το οθωμανικό υπουργείο Δικαιοσύνης διατύπωσε κατά της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας ήταν ορθές (*Τα Ιστορικά*, τεύχ. 16/1992, σελ. 67). Τι σημαίνει αυτό; Ότι εύλογες και βάσιμες μπορούν να θεωρηθούν οι εικασίες πως ο κ. Χ. Εξερτζόγλου είναι τουρκόφιλος; Εν κατακλείδι πάντως, βασικό συμπέρασμα του κ. Χ. Εξερτζόγλου είναι το εξής: «Είναι πιστεύω προφανές ότι το ερμηνευτικό σχήμα του Μιχαλόπουλου, πέραν των ανακριβειών στις οποίες στηρίζεται, δεν αποτελεί παρά μία εκδοχή της θεωρίας της συνωμοσίας και για τούτο είναι παντελώς ακατάλληλο για την ερμηνεία του Διχασμού ή οποιουδήποτε άλλου ιστορικού φαινομένου». Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο κ. Χ. Εξερτζόγλου, αντί να ασκήσει κριτική στους άξονες μελέτης του Δ. Μιχαλόπουλου, αντί να ασχοληθεί με τις πηγές και τα βοηθήματα στα οποία αυτός στηρίχθηκε και, πολύ περισσότερο, με τα γεγονότα που ερευνά ο Δ. Μιχαλόπουλος, εκτρέπει την κρίση του σε ό,τι ονοματίζει «θεωρίες συνωμοσίας». Ωσάν να μην γνώρισε η Ιστορία συνωμότες και συνωμοσίες! Στην πραγματικότητα, βέβαια, εκείνο που επιχειρεί ο κ. Χ. Εξερτζόγλου είναι να «νομιμοποιήσει» τη βαρύτατη αδικία που εδώ και χρόνια διαπράττεται σε βάρος του Δ. Μιχαλόπουλου, επιστήμονα εξαιρετου. Όσες όμως «απαγορεύσεις» και αν προτείνει ο κ. Χ. Εξερτζόγλου και όσοι επικροτούν τη στάση του, δεν θα μπορέσει να μειώσει τη σημασία της ωραίας στην πρωτοτυπία της μελέτης του Δ. Μιχαλόπουλου. Μαθητής της Σχολής των *Annales* ο Δ. Μιχαλόπουλος κινείται στο πνεύμα που –ανεξαρτήτως πολιτικών προεκτάσεων– η Σχολή αυτή καθιέρωσε και με το σύντομο αλλά σπουδαίο αυτό έργο του δίνει όχι μόνο σε εμένα αλλά σε όλους τους Νεοέλληνες τη δυνατότητα να καταλάβουν –επιτέλους!– τι προσφάτως συνέβη και εν πολλοίς συμβαίνει γύρω τους και στον τόπο τους. Παρακαλώ η επιστολή μου αυτή να δημοσιευθεί στο προσεχές τεύχος του περιοδικού σας.

Δρ. Χαρίλαος Μ. Γκητάκος

ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΟΥ Χ. ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ

Διάβασα με προσοχή τις επιστολές του κ. Κοκκίνη και του κ. Γκητάκου. Στον κ. Κοκκίνη δεν έχω να απαντήσω τίποτε καθώς έχει κά-θε δικαίωμα να επικροτεί τις απόψεις του Δ. Μιχαλόπουλου. Όμως, η μακροσκελής και άκρως επιθετική επιστολή του κ. Γκητάκου, αν και δεν τοποθετείται στην ουσία της κριτικής μου, θέτει ορισμένα ζητήματα που δεν μπορεί να μείνουν αναπάντητα.

Θα ξεκινήσω με το τελευταίο σημείο της επιστολής του κ. Γκητάκου στο οποίο κατηγορούμαι ότι αντί να ασχοληθώ με «τα γεγονότα» που ερευνά ο Δ. Μιχαλόπουλος εκπνέπονται σε κρίσεις που τις ονοματίζω «Θεωρίες συνωμοσίας». Πρέπει να πληροφορήσω τον επιστολογράφο ότι τα γεγονότα ούτε μιλούν από μόνα τους ούτε αναπαρίστανται στον ιστορικό λόγο έξω από κάποιο ερμηνευτικό πλαίσιο το οποίο είναι πάντα παρόν τόσο στην επιλογή των γεγονό-των που ερευνά ο ιστορικός όσο και στην ιεράρχηση και νοηματο-δότησή τους. Θεωρώ ότι το βιβλίο του Δ. Μιχαλόπουλου, μέσα από αναπάντητα ερωτήματα, πιθανολογήσεις και υπαινιγμούς προσφέ-ρει ένα ερμηνευτικό σχήμα το οποίο συνίσταται ακριβώς σε μια συ-νωμοτική εκδοχή της Ιστορίας. Το σχήμα αυτό, με το οποίο εγώ δια-φώνω έντονα, όχι μόνο επιχειρείται να εδραιωθεί σε μια βάση μα-κράς διάρκειας, που αποτυπώνεται στη διαμόρφωση του «υποχθό-νιου ρεύματος», αλλά χρησιμοποιείται και για να ερμηνευθεί ο ελ-ληνικός Εθνικός Διχασμός. Στη συνωμοτική αυτή εκδοχή της ιστο-ρίας η σχέση θρησκευτικών δοξασιών και πολιτικής, την οποία εγώ δεν αρνούμαι γενικώς αλλά στην συγκεκριμένη εκδοχή της που δεν παραπέμπει ούτε στον Toynbee και τον Macauley ούτε στη σχολή των Annales αλλά μάλλον στα «Πρωτόκολλα της Σιών», αποτελεί το πρόσχημα για να ενοχοποιηθούν οι Εβραίοι ειδικώς. Οι αντισημιτι-κές εξάρσεις του βιβλίου οδηγούν σε ανεπίτρεπτα κατά την κρίση μου συμπεράσματα, που εμφανίζονται συχνά ως αναπάντητες υπο-θέσεις, όπως για παράδειγμα στην παράγραφο που γίνεται αναφο-ρά στη δολοφονία του W. Rathenau. Εκεί ο Δ. Μιχαλόπουλος σα-φώς φαίνεται να υιοθετεί την υπόθεση ότι ο γερμανοεβραίος βιο-μήχανος και μετέπειτα υπουργός των Εξωτερικών ήταν υπεύθυνος για την κατάρρευση της Γερμανίας. Αλλά η ερμηνεία αυτή αποτελεί πράγματι τμήμα της χιτλερικής ερμηνείας της γερμανικής ήττας, πρόκειται για τη «θεωρία του πισώπλου του μαχαιρώματος από τους εβραίους», η οποία μάλιστα υπήρξε και βασικό υπόβαθρο της αντι-σημιτικής θεωρίας του Χίτλερ. Εξάλλου η δολοφονία του Rathenau έγινε από μέλη της μονάδας του Erhardt που είχε πρωτοστατήσει στο αποτυχημένο ακροδεξιό πραξικόπημα του Kapp για να καταλυ-θεί η Δημοκρατία της Βαϊμάρης. Στις ανακρίσεις που ακολούθησαν ένας από τους συλληφθέντες υποστήριξε ότι ο Rathenau εκπροσω-πούσε τον «παγκόσμιο εβραϊσμό» και ήταν ένας από τους «σοφούς της Σιών». Είναι χαρακτηριστικό δε ότι οι ναζί ανήγειραν μνημείο στο σημείο στο οποίο μετά από συμπλοκή με τη γερμανική αστυνο-μία πέθαναν δύο από τους δολοφόνους του Rathenau ακριβώς για να «τιμήσουν» την αντίσταση των «καθαρών γερμανών» στην «υπο-δούλωση» που τους οδηγούσε ο Rathenau ως υπουργός των εξω-τερικών της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Συνεπώς είναι απορίας άξιον πώς ο κ. Γκητάκος επικρίνει τις «προεκτάσεις» που δίνω «στο θέμα του Ράτεнау» και μου αποδίδει την κατηγορία ότι παρεμβά-λω φραγμούς στην έρευνα όταν ο ίδιος φαίνεται να αγνοεί αυτά τα στοιχειώδη.

Θα ήθελα στη συνέχεια να απαντήσω σε ορισμένα από τα υπόλοι-πα σημεία της επιστολής του κ. Γκητάκου. Στην επιστολή αμφι-σβητείται η ορθότητα της κριτικής που άσκησα στον Δ. Μιχαλό-πουλο σχετικά με την κατηγορηματικότητα με την οποία μας δια-βεβαίωσε ότι η ιουδαϊκή θρησκεία δεν αποδέχεται την αθανασία της ψυχής. Επίσης αμφισβητείται η άποψη που εξέθεσα ότι η πα-ραπομπή στο *The History of the decline and fall of the Roman Empire* του E. Gibbon που χρησιμοποιήθηκε για να τεκμηριωθεί η θέση αυ-τή είναι και ανεπαρκής και ανακριβής. Κατ' αρχήν δεν κατανώ τους λόγους για τους οποίους και οι δύο επιστολογράφοι επιμέ-νουν να θεωρούν επαρκή την παραπομπή. Θα περίμενε κανείς ότι ο Δ. Μιχαλόπουλος θα επεδείκνυε μεγαλύτερη σχολαστικότητα

στην εξακρίβωση αυτής της θέσης που αποτελεί βασικό σημείο της επιχειρηματολογίας του βιβλίου και θα είχε συμβουλευθεί μέ-ρος τουλάχιστον της βιβλιογραφίας σχετικά με το ζήτημα, ή αν δεν είχε το χρόνο, έστω, θα είχε προσφύγει στην ανάνωση του σχετι-κού λήμματος της Encyclopedia Judaica. Κυρίως, μάλιστα, όταν πρόκειται για ζήτημα πολύπλοκο και πολυδιάστατο το οποίο συν-δέεται με άλλα κεφαλαιώδη ζητήματα της εβραϊκής θρησκείας, όπως η ανάσταση των νεκρών, η αντίληψη του θανάτου, η μετά τον θάνατον ζωή κ.ά., που απασχόλησαν συστηματικά την ιουδαϊκή θε-ολογία τόσο στη ραβινική όσο και στη μεσαιωνική και τη νεότερη εποχή. Ανεξάρτητα όμως από αυτά το δόγμα της αθανασίας της ψυχής έχει εδραιωθεί στην εβραϊκή θρησκεία ήδη από τη μεταβι-βλική εποχή. Στο σημείο αυτό εντύπωση μου προκάλεσε η ρήση του κ. Γκητάκου ότι «θα ήταν τουλάχιστον παράλογο να θεωρήσει κανείς ότι το σύνολο του εβραϊκού κόσμου γνωρίζει και αποδέχε-ται ότι περιέχεται στην Καββάλα και τα Ταλμούδ και αλλοίμονο αν το θεωρήσει». Θα μπορούσε ίσως να συμφωνήσει κανείς για έκτα-ση της επιρροής της Καββάλα αλλά η άποψη του κ. Γκητάκου ότι το Ταλμούδ, το κεφαλαιώδες αυτό σώμα της ιουδαϊκής θεολογίας, δεν είναι ευρύτερα γνωστό στον εβραϊκό κόσμο, δείχνει άγνοια.

Η παραπομπή ωστόσο είναι και ανακριβής. Στο 15ο κεφάλαιο της Ιστορίας του ο Gibbon εξετάζει την εδραίωση του δόγματος της αθανασίας της ψυχής όπως προέκυψε τελικά ως θεϊκή αλήθεια από το χριστιανισμό. Εκεί αναφέρεται πράγματι στην παράλειψη, όπως ο ίδιος λέει, της αθανασίας της ψυχής στο μωσαϊκό νόμο για να συμπληρώσει λίγο μετά ότι το δόγμα της αθανασίας της ψυχής κυριάρχησε στη συναγωγή λόγω της επικράτησης των Φαρισαίων που το υιοθετούσαν και παρά την αντίθεση των Σαδδουκαίων που το αρνούσαν. Ο Gibbon σχολιάζει, μάλιστα, τον ιδιαίτερο ζήλο με τον οποίο οι Εβραίοι ενστερνίστηκαν το δόγμα αυτό. Πώς από αυ-τά μπορεί κανείς να καταλήξει κατηγορηματικά στο συμπέρασμα ότι ο ιουδαϊσμός δεν αποδέχεται την αθανασία της ψυχής είναι απορίας άξιον.

Σε άλλο σημείο της επιστολής ο κ. Γκητάκος μου αποδίδει άγνοια σχολιάζοντας την κριτική που άσκησα στο Δ. Μιχαλόπουλο σχετι-κά με την συγκρότηση της ατλαντικής κοινότητας. Προφανώς ο κ. Γκητάκος δεν κατενόησε ούτε το δικό μου επιχείρημα αλλά ούτε το επιχείρημα του βιβλίου. Η ατλαντική κοινότητα δεν παρουσιάζεται ως πολιτική κοινότητα, κάτι σαν το NATO ας πούμε, θέση με την οποία θα μπορούσε ενδεχομένως να συμφωνήσει κανείς, αλλά ως το αποτέλεσμα μιας ιστορικής πορείας που έχει τις ρίζες της στη Μεταρρύθμιση. Το δικό μου κριτικό σχόλιο ήταν ότι η πορεία αυτή στο μέτρο που καταργεί τις θρησκευτικές αντιπαραθέσεις που ση-μάδεψαν την ευρωπαϊκή ιστορία είναι τουλάχιστον άστοχη. Εξάλ-λου ο ορισμός της ατλαντικής κοινότητας που προκάλεσε και το δι-κό μου σχόλιο δίδεται από τον ίδιο τον Δ. Μιχαλόπουλο. «Η ατλα-ντική κοινότητα [αποτελείται από τις] χώρες της θρησκευτικής με-ταρρύθμισης και ενδεχομένως της ανατροπής χώρες στις οποίες ο τόνος που κυριαρχεί απορρέει από την κατίσχυση του πνεύμα-τος που άρχισε με το Λούθηρο και κορυφώθηκε με τα γεγονότα των ετών 1789-92 στη Γαλλία» (*Ο Εθνικός Διχασμός*, σ. 29-30). Εξ όσων τουλάχιστον γνωρίζω ούτε η Γαλλία ούτε η Ισπανία ούτε η Πορτογαλία ανήκαν στις χώρες που κυριάρχησε η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση και αν το πιστεύει ο κ. Γκητάκος είναι δικαίωμά του αλλά είναι ιστορικά εσφαλμένη άποψη.

Σε άλλο σημείο της επιστολής φέρομαι να δικαιώνω τον Δ. Μιχα-λόπουλο όσον αφορά στο βογομιλισμό και τη σχέση του με τις σλαβικές κοινότητες των Βαλκανίων. Η παρατήρησή μου ήταν ότι οι Βούλγαροι είναι ορθόδοξοι και η διαπλοκή τους με το βογομιλι-σμό που τους αποδίδεται δεν είχε καθολικό χαρακτήρα όπως φαί-νεται να πιστεύει ο Δ. Μιχαλόπουλος. Επιπλέον υποστήριξα ότι εί-ναι αστήρικτη η υπόθεση ότι υπάρχει εύνοια προς τους Βούλγα-ρους που οφείλεται στην συμπάθεια των καλβινιστών οι οποίοι αναγνώρισαν σε αυτούς συγγένειες θρησκευτικές. Συνεπώς δεν κατανώ πώς ακριβώς δικαιώνω τη θέση του Δ. Μιχαλόπουλου. Υπάρχει βέβαια και ένα άλλο σημείο που αφορά στην κατηγορη-ματικότητα με την οποία οι Βούλγαροι μαρξιστές ιστορικοί συνδέ-

ουν το βογομιλισμό με τη Θρησκευτική Μεταρρύθμιση. Οι Βούλ-γαροι ιστορικοί αναφέρονται στους Βογόμιλους ως κοινωνικό κί-νημα στο οποίο το θρησκευτικό πεδίο αποτελεί μάλλον επίφαση ενώ η σχέση των Βογόμιλων με τις αφετηρίες της Μεταρρύθμισης αποτελεί τμήμα μιας εθνικής [βουλγαρικής] ιστοριογραφικής ερ-μηνείας η εξέταση της οποίας δεν είναι του παρόντος.

Μια τελευταία παρατήρηση αφορά τις γλωσσικές παρατηρήσεις του κ. Γκητάκου. Στην προσπάθειά του να υπερασπίσει το βιβλίο του Δ. Μιχαλόπουλου ο κ. Γκητάκος παραθέτει σημεία του βιβλίου που υποτίθεται ότι μεταφέρουν άλλο νόημα από αυτό που εγώ κατενόη-σα. Στο σημείο αυτό δεν θα ενδιέφερε τόσο η επισήμανση λαθών όπως για παράδειγμα στη χρήση της λέξης υποχθόνιος η οποία επι-μένω ότι χρησιμοποιήθηκε για να μεταφέρει και τις δύο σημασίες της που είναι εν χρήσει στη γλώσσα μας. Αυτό που κατά τη γνώμη μου έχει σημασία είναι ότι ο κ. Γκητάκος επιμένει να μένει στον τύπο των λέξεων που θέλουν να δώσουν έναν ασθενικό τόνο που όμως δεν εξυπηρετούν τον άμεσα καταγγελτικό λόγο του βιβλίου. Συνε-πώς ούτε η φράση «επηρέασαν βαθύτατα», ούτε η χρήση του ρήμα-τος «θυμίζω», ούτε η φράση «στράφηκαν προς το βογομιλισμό» έχουν άλλο νόημα από αυτό που υπέθεσα ότι έχουν. Διότι εάν είχαν

τότε όλο το επιχείρημα του βιβλίου θα ήταν μετέωρο.

Αισθάνομαι, πάντως, ότι η επιστολή του κ. Γκητάκου συνετάχθη όχι για να ελέγξει «τις παραλείψεις και τα σφάλματά» μου αλλά για να «καταγγείλει» μια συνωμοσία που διαπράττεται σε βάρος του κ. Μι-χαλόπουλου. Διαβάζοντας την επιστολή αναρωτήθηκα μήπως εν αγνοία μου συμμετέχω σε μια συνωμοσία εναντίον ενός μαθητή της σχολής των Annales, μήπως αποτελώ και εγώ μέρος ενός άλ-λου υποχθόνιου ρεύματος που βυσσοδομεί εδώ και χρόνια ενα-ντίον του. Ομολογώ πως πάσχισα να θυμηθώ μήπως κάποια από τις δραστηριότητές μου είχε ως στόχο τον κ. Μιχαλόπουλο αλλά εις μάτην. Εγώ έκρινα το συγκεκριμένο έργο του κ. Μιχαλόπουλου, το οποίο ο ίδιος συνέγραψε και εξέδωσε. Δεν γνωρίζω γιατί η βι-βλιοκριτική μπορεί να θεωρηθεί ως «μέρος μιας συνωμοσίας» για την οποία ο κ. Γκητάκος φαίνεται πως είναι ενήμερος, ενώ εγώ αγνοώ. Από την πλευρά μου πάντως η «καταγγελία» αυτή εκλαι-βάνεται διαφορετικά· ως απόπειρα περιορισμού της πνευματικής μου ελευθερίας, του δικαιώματος να κρίνω και να κρίνομαι, χωρίς τον κίνδυνο να θεωρηθώ «συνωμότης».

Χ. Εξερτζόγλου